Türkiye Türkçesinde Dilsel Göndermeler Üzerine Birkaç Tespit

Muna YÜCEOL ÖZEZEN*

Bilindiği gibi dilin yapısı, disiplinlerarası araştırmaları zorunlu kılan çok karmaşık bir ilişkiler ağıdır. Ancak birkaç bin yıldır üzerinde yapılan çalışmalarla, en azından dil bilgisinin genel çizgileriyle ortaya konulması yönünde belirli adımlar atılmıştır.[1] Buna göre dil bilgisi, ses bilgisel, biçim bilgisel ve söz dizimsel görünümlerle, anlam (dil bilgisel anlam) ve işlevden (edim bilimsel anlamdan) oluşan bir içerikten oluşur. Bu ilişki, aşağıdaki şemayla somutlanabilir:

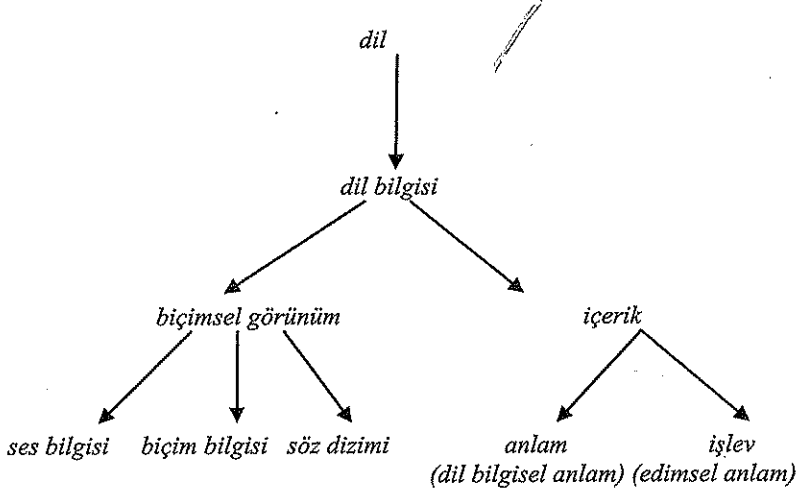

Şema: Dil Bilgisel Yapı Bileşenleri

Bu çalışmanın konusu olan dilsel (diliçi, doğal insan diliyle yapılan) gönderme (linguistic reference) ise, dil bilgisinin sınırları içinde ve dil bilgisinin olanaklarıyla (Şema'da belirtilen biçimsel görünümlerle), belirli bir sözceleme durumunda (alıcı ve verici arasında, belirli bir anda ve yerde) bilgi birimlerine (information units) (herhangi bir anlam bilgisel anlama veya edim bilgisel anlama: kişiye, zamana, olaya, konuya, duruma) doğrudan veya dolaylı olarak gön-

---

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi. e-mail: mozezen@cu.edu.tr

1 *L. Wittgenstein, "Biçim, yapının olanağıdır." demektedir (2001: 19). Buna göre dil, yapı; dil bilgisi ise biçimdir ve dil bilgisi, dilin ancak bir olanağı olabilir, kendisi değil.*

MUSAOĞLU, Mehman (2010), *Kemal Abdullanın Eserleri Türkiye Türkcesinde*, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 207 s.

MUSAYEV, Mehman (2011), Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 401 s.

ПИРС Ч. С. Из работы "Элементы логики. Grammatica speculativa". В кн. Ю. С. Степнова (Сост. и общ. ред.) *Семиотика.* Москва, Радуга, 1983, с. 151-210-89.

SƏLCUQ E (2005), Kədərin sirri. Kamal Abdullanın bədii yaradıcılığının özəllikləri, (ədəbi-bədii esse), "XXI"- YNE, Bakı, 285 s.

СОССЮР Ф. Де. (1977), *Труды по языкознанию.* Москва.

СТАРИЧЕНОК В. Д. (2008), *Большой лингвистический словарь.* Ростов-на-Дону, Феникс, 811 с.

ТАГИЕВ М. Т. (1966), Глагольная фразеология современного русского языка (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению), Изд-во "МААРИФ", 250 с.

derme yapmaktır. Daha özet bir anlatımla, dilsel gönderme, dil aracılığıyla somut (veya soyut) dünya gerçeklikleriyle ilişki kurmaktır. Bu ilişkileme, F. de Saussure'den beri yapılan ve daha çok sözlük birimlere yönelik bir betimleme olarak yaygınlaşmış olan, "bir göstergenin uzlaşımsal olarak bir kavramı çağrıştırması" biçimindeki genel gösterge bilim (semiology) tanımıyla verilmek istenenden daha genel ve daha karmaşık bir görünüm sunar. Öte yandan bu çalışma, bilgiyi, "bilgi"nin ne olduğu, nasıl üretildiği, bildiğimiz şeyi nasıl bildiğimiz gibi temel bilgi kuramı (epistomology) konuları bakımlarından sorgulayan bir çalışma değildir. Çalışmada dil bilgisel yapıların ne ölçüde bilgisellik taşıdıkları veya taşıyabilecekleri, dil bilgisinin çeşitli bilgilere gönderme yapabilen özerk bir yapıya sahip olup olmadığı, bazı bilgilerin dil bilgisini aşan bir "sezi"yle mi aktarıldığı konularının tartışılması ve böylelikle dil bilgisi araştırmacılarının bu konuya ilgilerinin arttırılması amaçlanmıştır.

Çalışmaya derin ve yüzey yapısı basit (gibi görünen) bir cümleyle giriş yapmak istiyoruz:

(1) *Ali arkadaşıyla görüşüyor- Ø*- Ø**.*

Bu cümlede, yapılanın *görüşme* eylemi olduğu, *görüşme* eyleminin *şu an yapılmakta* olduğu, *görüşme* eyleminin *Ali* tarafından yapıldığı, *görüşme* eyleminin [bir] *arkadaşla* yapıldığı, *görüşme* eyleminin *birisiyle karşılıklı* olarak yapıldığı gibi dünya bilgilerine göndermeler yapılmıştır. Ayrıca burada dinleyiciye (yazılı dilde okuyucuya) *Ø** biçim birimiyle *görüşme*'nin *O*'nun (*O* kişi zamiri burada *Ali*'ye gönderme yapıyor.) tarafından ve *Ø*** biçim birimiyle de tekil bir özne tarafından yapıldığı bilgileri de verilmiş olmaktadır. Bu göndermeler açık, gözlemlenebilir, biçim bilgisel (morphologic), söz dizimsel (syntactic) veya hem biçim bilgisel hem söz dizimsel (morpho-syntactic), kısacası doğrudan göndermelerdir. Ayrıca (1) ile aktarılan bu bilgiler, yalnızca dil kullanıcıları (konuşucu ve dinleyici) arasındaki ilişkiyle ortaya çıkan, bağlam bağımlı öznel bilgiler değildir; bu cümleyi dinleyen (veya okuyan) üçüncü kişiler de herhangi bir ön hazırlığa veya donanıma sahip olmaksızın aynı bilgileri edinebilirler. Ancak örneğin,

(2) *O arkadaşıyla görüşüyor- Ø*- Ø**.*

cümlesinde, *görüşme* eylemini yapan *O* ile kimin gizlendiği[2] bağlam bağımlı öznel bir bilgidir. Benzer bir biçimde, *görüşme* eyleminin *Ali* tarafından *Ali*'nin kendi *arkadaşıyla* mı, yoksa bir başkasının *arkadaşıyla* mı yapıldığı konusu da Türkçenin ayrımlayıcı, nesnel bir bilgi bileşeni değildir. Türkiye Türkçesi yazı dili[3], (3) cümlesindeki *arkadaşını* bilgi biriminin, *senin arkadaşını* mı yoksa

---

[2] *Arapça zamir sözcüğünün sözlük anlamı "gizleyen"dir.*

[3] *Tarihsel dönem yazılı metinlerindeki Türkçeler, bugünkü başka bazı Türk dilleri, hatta bazı Türkiye Türkçesi bölge ağızları, bu gönderimin kişisi hakkında biraz daha ayrımlayıcıdır; çünkü /n/ ve /ñ/ bu konuda alıcıyı yönlendirir.*

onun arkadaşını mı biçiminde yorumlanacağı bilgisini de belirgin olarak sunmaz:

(3) *Ali arkadaşını gördü- Ø*- Ø***.

Yine (4) cümlesi de Türkçenin bu tür göndermelerdeki kısıtlılığına bir başka örnek oluşturmaktadır:

(4) *Görüştüğümüzü söyledim.*

Burada da sözce bağlamından bağımsız nesnel bilgilere ulaşılamaz: *+müz* biçim birimiyle gönderme yapılan *biz* ile *sen+ben* mi, *o+ben* mi, *onlar+ben* mi yoksa *biz+siz* mi kastedilmektedir? Yine *söyle-* eyleminin zorunlu tamlayıcısı olan ve burada eksiltili durumdaki *+a*, bizi hangi kişi veya kişilere göndermektedir: *sana* mı, *size* mi, *ona* mı yoksa *onlara* mı? Acaba dil bilgisinin cümle ile sınırlı bu olanaksızlığı yalnızca Türkçenin bir kısıtlılığı mıdır, yoksa bu ve benzer kısıtlılıklar genel-evrensel görünümler mi sunar? Aslında (1) ve (2) cümlelerine bakıldığında benzer sıkıntı, *görüşme* eylemi için de geçerli gibi görünmektedir. Çünkü eylemin çatısı, birisiyle karşılıklı olarak yapılmaya da, kendi kendine yapılmaya veya olmaya da olanak sunar. Ancak Türkçede, anlam bilgisel bağdaşıklık ilkesiyle, aktarılan bilgideki bu olası bulanıklık giderilmiş olmaktadır.[4]

Buna göre bilgi birimleri nesnel göndermeler içerdiği gibi, öznel ve yoruma açık bir özellik de gösterebilirler. Nesnel göndermelerde gönderme yapılan bilgi, herhangi bir yanlış anlamaya neden olamayacak biçimde açıktır. Ancak belirtildiği gibi Türkçe aynı anda birden çok bilgiyi olası kılan, kapalı göndermeler de sunabilir. Üstelik göndermeler, birisi için olumlu diğeri için ise olumsuz bir ileti özelliği de gösterebilirler.

(5) *Ali geldi.*

cümlesi, *Ali'nin geldiğ*ine gönderme yapmakla birlikte, *Ali'den başka birisinin gelmediğ*ine de gönderme yapar.

(6) *Bu işi bugün hallederim.*

cümlesi, *işin bugün halledileceğ*ine gönderme yaptığı gibi, *dün halledilmemiş olduğ*una da gönderme yapabilir. Oysa (5)'te arzulanan şey, *Ali'nin gelmesi* midir *gelmemesi* mi? (6)'da *iş dün halledilmediği için mi bugün halledilecektir* yoksa yalnızca *henüz verilmiş olan işin çok çabuk halledileceği* bilgisini mi içermektedir? Görüldüğü gibi, göndermeler çift, hatta çok uçlu bir özellik gösterirler. Ayrıca cümledeki ad ve eylem öbeklerinin içerik özellikleri de göndermede yapılan bilgiyi yoruma açık hale getirir:

---

[4] *Bilindiği gibi, Türkçede -ş- yapım eki, bir eylemin birlikte (koşuş- gibi) veya karşılıklı (yumruklaş- gibi) yapıldığını ifade edebildiği gibi, eylemin kendi kendine yapıldığını veya kendi kendine olduğunu da (büzüş- gibi) ifade edebilir. Bu son ifade biçiminde -ş- eki dönüşlü bir görev üstlenir.*

(8) *Saat durmuş.*

(8) cümlesinde olumlu bir bilgiye mi yoksa olumsuz bir bilgiye mi gönderme yapılmıştır? Hemen söylemek gerekir ki her iki belirleme de belli ölçülerde doğrudur. Eğer *dur-* eyleminin kendi doğası ve kılınış özellikleri temel alınırsa cümle olumludur; yok eğer *saat* nesnesinin öznel dünya içindeki yeri ve işlevi düşünülürse cümle olumsuzdur. Böylelikle (8) cümlesi iki göndermeyi de belli bir görecelilikle doğru biçimde sunar. Ancak dil bilgisi çalışmalarında, salt *dur-* sözcüğünün (8)'deki biçim bilgisel özelliğinden hareketle, bu ve benzeri cümleler, genellikle yalnızca "olumlu" olarak değerlendirilmektedir.

Bir cümlenin genellikle bağlamdan bağımsız, nesnel bir bilgi yapısı olamamasıyla ilgili başka etkenler de vardır. Çünkü "A kişisi B kişisine, ancak B kişisinin algılama düzeyi kadar anlam aktarabilir." türünden genel hale gelmiş bir ilke, bilgi aktarımı için de düşünülebilir: A kişisi B kişisine ancak B kişisinin bilme potansiyeli, algılama kapasitesi kadar bilgiyi aktarabilir. Bu durum işaret sıfatlarında, işaret ve kişi zamirlerinde daha açık olarak ortaya çıkar. (2) cümlesinde kastedilen kişinin *Ali* olduğu bilgisi, dinleyicinin bilgi birikimi oranında aktarılır veya aktarılmaz. Cümlelerdeki retorik (kinayeler, metaforlar, imalar, ironiler vb.) işlevler veya şiir dili söz konusu olduğunda bu durum daha belirgin olarak ortaya çıkar. Ancak bir konuya daha dikkat çekmek gerekir ki, konuşucu, dinleyicinin ideal (ülküsel) bir dinleyici olduğu (söylediği herşeyi anladığı veya anlayacağı, doğrudan veya dolaylı olarak verdiği veya vereceği her bilgiyi aldığı) önyargısıyla donanmıştır. Başka bir deyişle, bilgi verilirken nesnel, alınırken öznel bir süreç söz konusudur ve bu süreç son derece dinamiktir. L. Subaşı-Uzun, metinde "üretici" ile "alıcı"nın rollerini değerlendirirken "alıcı"nın yalnızca bir kod çözücü değil, iletişim sürecinin etkin ve yaratıcı bir ögesi olduğunu belirtmekte (1995: 24) ve böylece dolaylı olarak göndermenin hem taraflardan her birinin kendi kişisel özellikleriyle hem de gönderenle gönderilen arasındaki ilişkiyle belirlendiğine değinmektedir.

(1) cümlesine tekrar dönersek: Bu cümle yakın veya uzak ve dil bilgisinin olanaklarını aşan bir görünümde başka dolaylı göndermeler de içermektedir. Böylelikle, *görüşme* dışında başka bir eylemin yapılmadığı, *görüşme* eyleminin Ahmet, Mehmet veya başka birisi tarafından, *arkadaş* dışında başka bir kimseyle, bireysel olarak ve çok kişinin katılımıyla yapılmadığı, "şu an" dışında bir dil bilgisel zamanla ilişkili olmadığı göndermeleri de dolaylı göndermeler olarak dikkati çekmektedir. Bu uzak dolaylı göndermeler, dinleyicinin (yazılı dilde okuyucunun) sezgisel çıkarımlarıdır. Bu çıkarımlar (9) soyut cümlesinde şöyle formüle edilebilir:

(9) *Başka birisi değil Ali, başka birisiyle değil arkadaşıyla, başka bir eylemi değil görüşme eylemini, başka bir dil bilgisel zamanda değil şu an, bireysel olarak değil karşılıklı, birden çok kişiyle değil tek başına yapıyor.*

İlk bakışta dil bilgisini aşan, dil bilgisi ötesinde bir bilgisellik taşıdığı düşünülebilecek olan bu göndermeler, gerçekte yine dil bilgisi içinde ve dil bilgisinin olanaklarıyla gerçekleşir. Çünkü, en basit anlatımıyla, bir şeyden başka bir şey söylenmediği dolaylı, sezgisel ve mantıksal bilgisi için bile öncelikle bir şey söylenmiş olması gerekmektedir. "Dile gelmemiş" şey ne kendini doğrulayabilir ne de kendinden başka bir şeyi yanlışlayabilir çünkü insan dilinin hiçbir olgusunu dilden –şimdilik dil bilgisinden- ayrı özerk bir olgu olarak düşünmeye olanak yoktur. L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* adlı kitabının ön sözünde, söz konusu kitapla düşünmeye, daha doğrusu düşüncelerin dile getirilişine bir sınır çizmeye çalıştığını, ancak sınırın yalnızca dil içinde çizilebildiğini ve sınırın ötesinde kalanın da düpedüz saçma olduğunu belirtmektedir (2001: 9). Buna göre (1) cümlesi, (2) cümlesinden daha çok bilgiye gönderme yapmadığı gibi, (9) soyut cümlesi de (1) ve (2)'den hem daha az bilgisel hem de daha az dil bilgisel değildir. (1) ve (2) cümleleri ile (9) cümlesi arasındaki fark, (1) ve (2)'de bilgilerin doğrudan doğruya biçim düzleminde kodlanması, (9)'da ise *ön yüz*deki dil bilgisinin doğal olarak oluşturduğu *arka yüz*den[5], mantıksal ve sezgisel çıkarımlarla dolaylı olarak elde edilmesidir.

Buraya kadarki değerlendirmelerden dilsel gönderme konusunun, bir dilin bilgi yapısıyla[6], başka bir deyişle, bir dildeki bilgi birimlerinin doğrudan aktarılışı veya dolaylı olarak çıkarımlanması konularıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bilgi birimlerinin aktarılması doğal insan dilinin varlık nedeni, bunların yapısal özellikleri ise bir çeşit sonucudur; hatta belki de parça-bütün ilişkisi düşünüldüğünde doğal insan dilinin zihin etkinliklerine en yakın duran bütün-yapı özelliğidir. Çünkü insan dilinin, bilgi yapısından sonra gelen "birim"i insan zihninin ta kendisidir. Ancak, hemen belirtilmelidir ki, bu önemine rağmen, Türkiye Türkolojisinde doğrudan doğruya Türkçenin bilgi yapısı konusunu ele alan herhangi bir çalışma yapılmamış, genel dil bilgisi çalışmalarında konu kuramsal olarak düşünülmemiş; yalnızca dil bilgisi aracılığıyla bazı bilgilerin, "birşeyler"in (genellikle "anlam"ın) aktarıldığı ön kabulünden yola çıkılmıştır. Bu konuyu doğrudan bir araştırma konusu yapan çalışmalar, daha çok Türk dil bilim alanındadır. Ancak Türkçenin bilgi yapısına yönelik olarak yapılmış bu çalışmalarda veya Türkçenin bilgi yapısına ilişkin değinmelerde -anlam bilgisel düzlemin uzak ve dolaylı göndermelerle örülü karmaşık görünümünü betimlemenin güçlüğünden olsa gerek- genellikle ezgi ve vurgu gibi parçalarüstü ses

---

5 Buradaki "ön yüz" ve "arka yüz" anlatımlarıyla, N. Chomsky'nin Üretici-Dönüşümsel Dil Bilgisi kuramı ile dil bilim dünyasına kazandırdığı "yüzey yapı" ve "derin yapı" kavramlarından biraz daha farklı kavramları düşünüyoruz. Çünkü dil bilim dünyasında derin yapı-yüzey yapı ilişkileri, daha çok temel cümle-yan cümle ve bunların dönüşüm kuralları bağlamında ele alınmıştır. Burada ise, herhangi bir yan yargı bulundurmayan cümlelerin bile dilsel gönderme açısından zihinsel arka yüzde karmaşık bir görünüm sundukları kabul edilmiştir.

6 S. İşsever (2000), bilgi yapısı kuramlarını değerlendirdiği çalışmasında, "bilgi yapısı" yerine, "bilgi paketleme", vb. terimlerinin de kullanılabildiğini haber vermektedir.

bilimsel birleşenlerle söz dizimsel bilgi (konu ve odak) bağıntıları üzerinde durulmuştur. Başka bir deyişle, dil bilim alanındaki çalışmalarda bilgi yapısı ile kastedilen daha çok, Prag Ekolü'nün bir uzantısı olarak cümlede neyin "eski (old, given)", neyin "yeni (new)" bilgi olduğu, cümlenin ne hakkında olduğu (odak) ve hakkında söylenen şey (konu)'dir.[7] Bu çalışmalarda, cümlenin birinci bilgi odağı olan yüklemin yeri ve cümlenin ikinci odağı olan, en yeni bilgiyi içerdiği düşünülen ve yükleme en yakın durumdaki cümle ögesinin taşıdıkları bilgisellik bakımından özellikleri, temelde konu-odak, özelde konu-odak-eklenti bağlamlarında betimlenmeye çalışılmış, Türkçede konu-odak görünümlerinin söz dizimsel mi yoksa ses bilimsel mi vb. olduğu konuları tartışılmıştır (İşsever 2000 vb.). Ancak bu çalışmalarda, bu makaleyle öncelikli olarak vurgulamaya çalıştığımız, dilsel göndermelerle ortaya çıkan bilgi yapısının mantıksal ve sezgisel anlam bilgisiyle (dolaylı ve uzak göndermelerle) bağıntıları, çalışmaların kapsamı dışında tutulmuştur.

Öte yandan, Türkiye'de öncelikle dil bilim alanında, sonrasında ise dil bilgisi çalışmalarında bilgi birimleriyle ilgili şu söz dizimsel bulgu belli bir yaygınlık kazanmıştır: Bir dizimdeki bir bilgi birimi, dizimin belirli bir noktasında ne kadar sık kullanılır ve ayırıcı bir yer edinmeye başlarsa o bilgi biriminin bilgi yükü azalır (söz kalıplarında olduğu gibi); hatta taşıdığı bilgi yükünün giderek yok olmasıyla o bilgi birimi artık görevsel bir birime dönüşür. Ancak bu bulgu da bilgi birimlerinin dil bilgisinde doğrudan ve dolaylı olarak nasıl kodlandığından çok, dil bilgisinde anlamsallıktan görevsilliğe geçiş sürecini, +bilgi'den -bilgi'ye geçiş aşamasını açıklamaktadır. Bu noktada şunu da belirtmek gerekmektedir: Dilde (ve dille) her zaman ve yalnızca "bilgi"ye veya "bilgiler"e gönderme yapılmaz; bazan olgulara da gönderme yapılır. Buna göre bazı göndermeler bilgisel, bazı göndermeler ise olgusal bir nitelik taşırlar. Çünkü bazı göndermeler, yalnızca *bazı bilgilere gönderme yapıldığı göndermesi*ni içerirken, bazı göndermelerle gerçek dünya bilgilerine ulaşılabilmektedir. (10) ve (11) cümleleri bu bakımdan dikkate değerdir:

(10) *Çünkü evden çıkarken anahtarı yanına almayı unutmuştu.*

(11) *Fakat kızabileceğini hesap etmemişim.*

(12) *Elde edilen yeni veriler ışığında, konu hakkında şu farklı görüş de ileri sürülebilir.*

(10) cümlesinde, bu cümleden önceki bir cümlede *çünkü* (veya *nitekim* veya daha eski bir kullanım olarak *zira* vb.) cümle açıcısı[8], nedene bağlanan *bir şey* söylendiğine gönderme yapar. (11) cümlesinde bu cümleden önceki bir cümlede

---

7 Bu konulardaki yetkin kuramsal tatışmalar için bk. Subaşı-Uzun 1995, İşsever 2000.

8 Sözlü metinlerde "bağlaç" veya "cümle açıcı"değerlendirmelerinden herhangi biri aynı ölçüde kabul edilebilirken, noktalamanın yapıldığı çağdaş yazılı metinlerde bu kullanımların araştırmacılar tarafından "bağlaç" veya "cümle açıcı" olarak değerlendirilmesinde noktalama tercihleri yönlendiricidir.

fakat'la (veya *ama, ancak* vb. ile) kısmen reddedilen *bir şey* söylendiğine gönderme yapılmıştır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *oysa, halbuki* vb. cümle açıcılarının da benzer göndermeleri vardır. Yine (12) cümlesinde (*şu* sıfatının dinleyiciyi ileride verilecek bir bilgiye göndermesi dışında) *de* edatı, bu cümleden önceki bir cümlede "en az bir" başka görüş öne sürüldüğüne işaret eder. Metin bağlamı olmaksızın (10)'da nedene bağlanan, (11)'de kısmen reddedilen yargıların veya (12)'de öne sürülen "en az bir" görüşün ne olduğunu, bunların gerçek dünya deneyimleriyle ilgisini anlamak olanaksızdır. Üstelik bu göndermeler ilk izlenimin aksine bu cümlelerin hemen öncesinde veya hemen yakınında yer almayabilir; bazan bu göndermelerin içeriğinin ne olduğunu anlamak için metnin en başına, iletişim zincirinin ilk halkalarına gitmek gerekebilir. Çünkü göndermeler yalnızca cümleler arasındaki ardışık ilişkiyle ortaya çıkmadığı gibi, gönderme içeren bir cümle ile göndermesinin bulunduğu cümle arasında zamansal bir boşluk veya uzaklık da söz konusu olabilir.[9]

Doğrudan-dolaylı, uzak-yakın veya bilgisel-olgusal bütün gönderme biçimleri, dil bilgisinde, genel olarak cümlelerle ve cümlelerin belli ilkelerle bir araya gelmesinden oluşmuş metinlerle görünüm kazanır ve metin ve sözceleme bağlamları içinde gerçekleşir. Bu da en genel anlamıyla söz dizimi çalışmalarının doğal dilsel gönderme çalışmaları olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü dil bilgisinde cümlenin ögeleri olan *yüklem, özne* ve diğerleri, bilgi yapısının en genel yapısal bileşenleridir. Konuya daha farklı açılardan yaklaşmaya çalışan dil bilim çevrelerinin de betimlemelerinin genellikle cümle üzerinden olması bunun sonucudur. Dil bilgisi alanındaki söz dizimi çalışmalarında, bir cümlenin bilgi yapısıyla ilgili olarak cümle ögelerinin tespitinden sonraki betimlemelerden biri, o cümlenin "anlamına göre olumlu cümle, olumsuz cümle, soru cümlesi, ayrıca ünlem cümlesi" olup olmadığı yönündeki betimlemelerdir. Ancak dünyada söz dizimi çalışmalarında gelinen nokta göz önünde bulundurulduğunda, olgusal düzeydeki göndermeleri veren bu betimlemelerin son derece yetersiz olduğu da kabul edilecektir.

Bunun yanında zamir ve işaret sıfatı konuları da doğal olarak dilsel gönderme araştırma konularıdır.[10] Türkolojide de gönderme konusu en fazla olarak

---

9 Saatlerdir yan yana oturan ama hiçbir şey konuşmayan iki kişiden biri, günler hatta aylar öncesinde gerçekleşmiş ve belki de suçlandığı bir olayla ilgili olarak konuşmasına "Fakat beni anlamıyorsun." diye başlayabilir. Böylece fakat'ın olgusal göndermesi çok güçlü ve nesnel, ancak bilgisel göndermesi çok zayıf ve öznel olmaktadır.

10 Aslında bir psikolog olan W. Noble ile bir arkeolog olan I. Davidson insanın evriminde dil ve zihnin gelişimini çeşitli kuramlar ve görüşler çerçevesinde ele aldıkları çalışmalarında, özellikle P. G. Chase'ten alıntılar yaparak insanın öncelikle basit ikonlar geliştirdiğini (örneğin herhangi bir simgenin dumanı temsil etmesi), daha sonra gösterge ve nesne arasında ilişki kurarak indeksler oluşturduğunu (örneğin, dumanın çıkmasının ateşin varlığına işaret etmesi) ve son aşamada da daha yaratıcı bir süreç olan referans aşamasına geçtiğini öne sürmektedirler (1996: 70). Bu çalışmada, genel olarak evrimsel süreçte insanoğlunun en önemli dilsel gelişim aşamasının gönderme (referans) yapabilmek olduğu ve bunun da dilsel gelişimdeki en üst aşama olduğu vurgulanmıştır (age.: 71). M. Tomasello

zamirler konusu içerisinde doğrudan ve işaret (gösterme) sıfatları içerisinde de dağınık ve dolaylı olarak biçim bilgisel betimlemelerde ele alınmıştır. Sözcük türleri (sözcük sınıfları) araştırmalarında dikkati çeken bu betimlemeler neredeyse salt biçim bilgisel bir çerçeveyle sınırlıyken, Türk dil bilimcilerin dilsel gönderme konusunun baş araçları olarak gördükleri kişi zamirleri, işaret zamirleri, dönüşlülük zamiri ve işaret sıfatları konusunu ele alışları, biçim bilgisel, söz dizimsel, metin dil bilimsel ve edim bilimsel bir çerçevededir. Ş. Ozil ve C. Şenöz "bu" ve "şu" sözcüklerinin işlevlerini değerlendirdikleri çalışmalarında, bu sözcükleri daha çok bir metin dil bilimi kavramı olan *yinelemenin* önemli ögelerinden biri olarak görmüşler ve söz konusu sözcüklerin özellikle yazılı metinlerde *artgönderim* (anaphora) ve *öngönderim* (cataphora) işlevli olduklarını, sözlü metinlerde ise *dışgönderim* (deixis) işlevinin daha belirgin olduğunu vurgulamışlardır.[11] Ş. Ozil ve C. Şenöz (1996) bu sözcüklerin Türkçe dil bilgisi çalışmalarında ele alınışlarıyla ilgili eleştirilerini ise şöyle dile getirmektedirler: "(...) dilbilgisi kitaplarımızda, 'bu', 'şu' sözcükleri sanki yalnızca karşılıklı konuşmalarda kullanılan biçimler olarak ele alınıyor ve genellikle bu bağlamdaki kullanımları dolayısıyla dışgönderim açısından işlevleri üzerinde duruluyor." (1996: 35-36). Belirtildiği gibi bu durum, genel dil bilgisi çalışmalarında konunun kuramsal bir çerçeveden yoksun olarak ele alınmasından ve metin içi söz dizimsel ve anlam bilgisel bağıntıların gözden uzak tutulmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, dil bilimsel bakış açılarıyla hazırlanmış terim sözlüklerinde zamirler artık genel bir gönderme konusu bağlamında ele alınmaktadır. Örneğin B. Vardar (1998) dilsel gönderme konusunu dört terim çerçevesinde ele almıştır: *gönderim* (reference), *yinelem* (anafora), *öncül* (antecedent) ve *önyinelem* (cataphora). Bunlardan ilki olan *gönderim* "bir göstergeyi bir göndergeye bağlama" olarak tanımlanmıştır ve burada konu gösterge bilimin (semiology) temel noktası olan "gösterge" odaklı olarak düşünülmüştür. *Yinelem* "sözcede daha önce kullanılmış biçime (öncül) daha sonra gelen bir öge (özellikle de bir ardıl) aracılığıyla gönderme yapılması sonucu gerçekleşen sözdizim-

(2008), göndermenin ikonlardan önce bir aşaması daha bulunduğunu kabul eder ve "deictic" adını verdiği bu aşamada insan sadece bulunduğu çevredeki nesnelere el kol işaretleriyle anlık göndermeler yapar. Ikonlar ise hayal gücü de ön planda olduğu için daha karmaşık gönderme araçları olarak değerlendirilmiştir. M. C. Corballis (2002) de gönderme konusuna evrimsel olarak bakmıştır. Ona göre, insanoğlu dilsel anlamda gönderme yapma becerisine ulaşana kadar bazı aşamalardan geçmiştir: Öncelikle el-kol hareketleriyle basit gönderileri iletebilmiş, sonraki aşamada bu el kol hareketleriyle sözel dile kavuşmadan çok önce birtakım karmaşık göndermeler yapabilmiş (yani el-kol hareketleriyle karmaşık cümleler kurabilmiş) ve en son aşamada da sözel anlamda (söz dizimiyle) bugünkü dilsel gönderme sistemine ulaşmıştır.

11 Artgönderim bir cümledeki bir birimin (genellikle zamirlerin ve işaret sıfatlarının) metinde önceden dile getirilmiş bir bilgi birimine, öngönderim ise sonradan dile getirilecek bir bilgi birimine göndermede bulunmasıdır. Artgönderimde göndermenin yönü geriye, öngönderimde ise ileriye doğrudur. Dışgönderim ise genel olarak bu tür söz dizimsel bağıntıların olmadığı, özellikle zamirlerin ve işaret sıfatlarının herhangi bir eski veya yeni bilgiye gönderme yapmadığı, ilk kez ve kendi kendisini bağlayacak biçimde kullanıldığı gönderme türüdür: "Bak, bu çantayı yeni aldım." cümlesindeki "bu" işaret sıfatının kullanımı gibi.

sel süreç", *öncül* "bir adılın gönderme yaptığı ve adıldan önce gelen öge", *önyinelem* ise "anlamlı bir birimin yerini tutan bir ögenin söylemde ondan daha önce anılması (örn. *sesinden tanıdık arkadaşımı* tümcesinde yer alan sesinden dizimindeki *-i* eki)" biçimlerinde tanımlanmıştır. Görüldüğü gibi Vardar konuyu isim-zamir, gönderme işlevli herhangi bir birim-isim ilişkisi bakımından yani biçim bilgisel ve söz dizimsel (morpho-syntactic) düzlemde ele almıştır. M. Hengirmen'de (1999) iki terim dikkati çekmektedir: *gönderim* (reference) ve *eşgönderim* (coreference). Buna göre *gönderim*le ilgili olarak "Bir dil ögesinin anlamca gösterdiği kavram, nesne, kişi... vb. Örneğin *Çocuk bahçede koşuyor.* cümlesinde *çocuk* ile belirli bir kişi, *bahçe* ile belirli bir yer, *koş-* eylemi ile de belirli bir hareket kastedilmektedir. Bu kastedilenler, ilgili sözcüklerin gönderimidir." bilgileri, *eşgönderim*le ilgili olarak ise "İki ya da daha fazla birim arasında, gösterdikleri kavramca bir eşliğin bulunması. Örneğin *Ali kendini savundu.* cümlesinde *Ali* ile *kendi* sözcüklerinin gösterdiği kişi eştir, aynıdır." bilgileri verilmiştir. Burada da konu daha çok biçim bilgisel ve söz dizimsel açıdan değerlendirilmiştir. Verilen örneklerde her bir söz dizimsel öge, tek bir öndül biçim birimden oluştuğu için göndermeler de çok açıktır. Ancak bu bilgi birimlerinin karmaşık cümleler içinde yer alan uzun ve karmaşık söz öbeklerinden oluştuğu durumlarda göndermeler de karmaşık hatta neredeyse içinden çıkılmaz bir hal alacaktır. Bunun yanında, gerek dil bilim gerekse dil bilgisi çevrelerinde, gönderme konusunun en dikkate değer araçları gibi görünen zamirlerin bazı önemli kullanımlarıyla ilgili herhangi bir betimleme yoktur. Örneğin,

(13) *Geçen gün sözleştiğimiz yere doğru giderken yolda arkadaşımla karşılaştım.*

(14) *Geçen gün, sözleştiğimiz yere doğru giderken yolda bir arkadaşla karşılaştım.*

(15) *Geçen gün sözleştiğimiz yere doğru giderken yolda onunla karşılaştım.*

cümlelerinde, kaç dolaylı ve doğrudan gönderme, kaç zamir veya kaç "başkaca" örtük isim vardır? Buraya kadarki değerlendirmelerden anlaşıldığı gibi, "Bu cümlelerde kaç dolaylı gönderme vardır?" sorusu, araştırmacıyı dilin arka yüzüne, zihnin ta kendisine götürür ve sonsuz bir görünüm sunabilecek bu tür göndermeler konusunda dil araştırmacısı şimdilik büyük ölçüde suskundur.[12] Ancak "(13), (14) ve (15) cümlelerinde kaç zamir veya kaç 'başkaca' örtük isim vardır?" sorusuna dil bilimcilerin ve dil bilgisicilerin verecekleri bazı yanıtlar vardır. Buna göre (13) cümlesinde genel olarak dil bilgisi ve dil bilim araştırmacıları herhangi bir zamir veya "başkaca" örtük isim belirlememekle birlikte, bazı dil bilim kuramlarında (Chomsky ekolünde) daha çok "olgusal" düzeyde bazı gön-

[12] Bu noktada dil araştırmacısının L. Wittgenstein'in tavsiyesine uyduğu düşünülebilir. Nitekim Wittgenstein "Üzerinde konuşulamayan konusunda susmalı." diyor (2001: 9 ve 172).

dermelerin (*geçmiş bir gün olduğu, iki veya daha çok kişinin bir yer konusunda sözleştikleri ve bir kişinin bir arkadaşıyla yolda karşılaştığı*), bilgi yapısı kuramlarında da konu-odak bağlamında bazı göndermelerin varlığından söz edilir. Benzer durum (14) cümlesi için de büyük ölçüde geçerlidir. Ancak son zamanlarda (14) cümlesinde yer alan *bir* sıfatının sayı ifade etmeyip, *arkadaş*'ı belirli veya tam karşıtı bir tutumla belirsiz kıldığına ilişkin kimi çalışmalar yapılmaktadır. (15) cümlesinde ise ilk bakışta elde edilen bilgiyi bütün Türkçe araştırmacıları kabul eder. Buna göre *o* işaret zamiridir ve *Ali, Ahmet, Esra, Meryem* gibi bir kişiye veya *kedi, köpek* gibi bir hayvana veya *ilan, afiş* gibi bir nesneye gönderme yapar ve onu gizler. Ancak bu cümlelerde gözden uzak tutulan başka "örtük" ve gizli isimler de vardır. Örneğin (13) cümlesinde *geçen gün*, hangi belirgin tarihe örtük bir göndermedir: *12.11.2011 Cumartesi* mi, *22.12.2011 Perşembe* mi, yoksa başka bir gün mü? *Sözleşilen yer* neresidir ve bu söz öbeği hangi yer isminin yerini tutmuştur: *Çukurova Üniversitesi yerleşkesi Merkez Kütüphane önü* mü, *Adana İli Seyhan İlçesi Atatürk Caddesi Arı Sineması önü* mü, yoksa başka bir yer mi? Bunlar dil bilgisinde nereye oturtulmalı ve dil bilgisinin hangi temel konusu bağlamında ele alınmalıdır? *Ben, sen, o, biz, siz, onlar, bu, şu ,o, bunlar, şunlar, onlar* veya *kendi* zamirlerinin ismi "örtme", "gizleme" veya ismin "yerini tutma" işlevleri yukarıdaki söz öbeklerinden daha mı fazladır?[13] İşte bu noktada tekrar söylemek gerekir ki, dil araştırmacısının ve dil öğreticisinin *gönderme* başlıklı bir kuramsal konusu da olmalıdır. Çünkü en basit görünümüyle, yalnızca zamirler değerlendirilirken bile konu görünenden çok daha karmaşık bir hal almaktadır. Yine Türkçede salt biçim bilgisel bir çerçevede ve herkesçe tartışmasız zamir veya işaret sıfatı kabul edilebilecek sözcüklerin betimlemeleri de istenilen düzeyde değildir. Batı literatüründeki terimlerle söylersek, Türkçede bu sözcüklerin *anafor* veya *katafor* olarak kullanımında bir düzenlilik var mıdır? *Şu* ve *şu* ile ilişkili zarf ve sıfatlarda (*şu, şunca, şöyle, şöylece* vb.) ileriye doğru, *bu* ve *bu* ile ilişkili zarf ve sıfatlarda (*bu, bundan dolayı, buna göre, bunca, böyle, böylece, böylelikle* vb.) geriye doğru bir gönderme dikkati çekmekle birlikte, söz konusu sözcük sınıflarıyla ilgili tam bir görev dağılımından söz edilebilir mi? Çünkü örneğin *şu durumda* ile *bu durumda* yapıları aynı biçimde geriye doğru bir gönderme yaparken, *kendi* dönüşlülük zamiri hem ileriye hem de geriye doğru gönderme yapmak konusunda yakın bir sayısal sıklığa sahip değil midir? Ayrıca *şu* işaret sıfatı veya işaret zamiriyle ile ilgili olarak dil bilgisi kaynaklarında beylik bir biçimde yer alan, "*Şu* işaret sıfatı veya işaret zamiri, gönderme yaptığı kişi veya durumu *bu* işaret sıfatı veya işaret zamirinin tersine uzaklamak işlevine sahiptir." benzeri bulgular ne ölçüde doğrudur? Ö. Öner, sözcüklerin bu işlevlerinde tam bir tutarlılık ve düzenlilik ol-

[13] M. Özmen, dil bilgisi çalışmalarındaki genel tutumdan farklı olarak, ilk bakışta zamir gibi görünmeyen bazı sözcükleri "zamirimsi", bazı söz öbeklerini de "zamirlik" olarak değerlendirmiştir. Ancak bunlar ilgi eki almış "damarlarındakilerin, benimkinden" gibi sözcüklerlerle "şu karşımdaki, benim arkamdaki"gibi söz öbekleriyle sınırlı tutulmuştur (2010: 361).

maması yanında, *şu* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde gönderme yapılan kişiyi veya durumu küçümseme, alaya alma gibi işlevleri de olduğunu, ayrıca *şu*'nun zamir olarak kullanım sıklığının, *bu* ve *o* zamirlerinden daha zayıf olduğunu tespit etmiştir (2007: 164-166). Buna göre Türkiye'de Türkçenin dil bilgisine yönelik çalışmalarda genel olarak, zamirler ve işaret sıfatları konusu genel bir gönderme konusu bağlamında ele alınmadığı gibi, bu sözcük sınıfları salt biçim bilgisel bir yaklaşımla bile bütün yönleriyle değerlendirilmemiş ve örtme ve gizleme işlevli diğer dil bilgisel yapılar araştırılmamıştır.[14]

Türkiye Türkolojisinde, bilgi yapısını ses bilimsel düzeyde değerlendirmiş araştırmacılar da vardır. Bunlardan ilk akla geleni E. Gemalmaz'dır. Gemalmaz, çalışmalarında parça ses birimleri taşıdıkları bilgi yükleri bakımından incelemiş, ünsüzlerin ünlülerden daha çok bilgi taşıdıklarını, bilgi yükü zayıflayan ünsüzlerin ünlüleşerek düştüğünü tespit etmiştir (1980; 1990). Dil bilim çevrelerindeki yaklaşımlara benzer bir biçimde, parçalarüstü ses birimlerin özellikleriyle ilgili betimlemeler de dilsel gönderme betimlemeleridir. Bu noktada Türkiye'de üç araştırmacının çalışmaları dikkate değerdir. Bunlardan biri olan Ö. Demircan ses birimler konusunu dil bilimsel yöntemle ele aldığı *Türkçenin Sesdizimi* adlı çalışmasında, *Bilgi Birimleri ve Bilgi Yapısı* alt başlığıyla parçalarüstü ses birimleri doğrudan doğruya dilsel gönderme konusu bağlamında değerlendirmiştir. Demircan, iletişim anında sözlerin bilgi birimlerine ayrılarak bürünlendiklerini, bir cümlede bağlamdan çıkarılabilecek bilgileri içeren "verilmiş" bir bölümle, bağlamdan çıkarılamayacak "yeni" bilgileri içeren ikinci bir bölüm olduğunu ve vurgulu ve ton değişimi taşıyan "yeni bilgi"nin aynı zamanda cümlenin odağını oluşturduğunu belirtmektedir (1996: 151-152). S. Eker, parçalarüstü ses birimlerde anlama bağlı "nicelik tasarrufları" bulunduğunu, bunların nitelikte yani anlamda değişmelere yol açabileceğini belirterek vurgu ve ton üzerinde durmuştur (2007: 28). V. Coşkun bir çalışmasında parçalarüstü ses birimlerini "anlamı etkileyen birimler" olarak değerlendirmiştir (2000: 126). Coşkun bir başka çalışmasında da "prosodik unsurlar" olarak da adlandırdığı parçalarüstü birimleri, "sese duygu değeri kazandıran ve anlam yükleyen, ifade edilmek istenen anlam ile söylenen arasındaki uyumu gösteren, bu yönleriyle de anlam ayırıcı özelliğe sahip olan unsurlar" olarak tanımlamıştır (2009: 42). Bütün bu belirlemeler, ses birimlere işlevsel bir bakışın ürünüdür ve edim bilimin ses birimler aracılığıyla nasıl dil bilgiselleştiğine, yani cümlenin görünen anlamı ötesindeki bilgi yapısının nasıl kodlandığına yöneliktir. Ancak, ses birimlerin ses bilgisinin ve ses

---

[14] Genel olarak dilbilgisi kaynaklarında sözcük sınıfları söz konusu olduğunda, bütün türleriyle zamirlerin ve işaret etme özellikleriyle sıfatların anlamlı sözcükler içerisinde değerlendirilmeleri de bu sözcüklerle yapılan göndermelerin dikkate alınmaması sonucudur. Oysa bunlar gönderme görevinde olan sözcüklerdir. Buna göre M. Erdem sözcükleri "açık ve kapalı sınıf" olmak üzere ikiye ayırmakla ve zamirleri kapalı sınıf içinde değerlendirmekle isabetli bir tercihte bulunmuştur. Çünkü zamirler sayıca az, türetmeye elverişli olmayan görevli sözcüklerdir (2005: 444). Ancak işaret sıfatları başta olmak üzere kimi belirtme sıfatları da kapalı sınıf içinde değerlendirilmelidir.

bilimin temel araştırma konusu olması ve bu incelemelerin de haklı bir gerekçeyle sözlü metinlerden oluşan bir veriye dayanması, ses birimlerin yazıyla görsellik kazanmış bir düzlemi olan yazı dilinin gözden uzak tutulması anlamına gelmemelidir. Bu bağlamda noktalama işaretleri ve yazılı metinlerdeki vericinin (yazanın, yazarın) büyük-küçük harf tercihleri de bilgi yapısı araştırmalarının konusu olmaktadır. Sözlü ve yazılı düzlemdeki görünümleriyle şu iki cümle konuyla ilgili fikir verebilir:

(16) *//türkçede/ köktürk belgelerinden başlayarak izleyebildiğimiz bu ek//↑ //bugün/ büyük ölçüde kullanımdan kalkmıştır//↓*[15]

(17) *Türkçede Köktürk belgelerinden başlayarak izleyebildiğimiz bu ek, bugün büyük ölçüde kullanımdan kalkmıştır.*

(16) ve (17) cümleleriyle ilgili olarak ortaya konabilecek şu bulgular basitçe gönderme konusuyla ilgilidir: Süren ezgi (↑) hem cümlenin tamamlanmadığına hem de kendisinden önceki bilginin, sonrasındaki bilgi birimleriyle sıralananlardan daha eski olduğuna; biten ezgi (↓) ise cümlenin tamamlandığına ve sonda yer alan bilginin cümlenin en önemli bilgi birimi olduğuna gönderme yapmaktadır. Duraklar (/), bir bilgi biriminin içinde yer alan bilgi birimciklerinin sonraki bilgi birimciklerinden daha bilinen ve daha eski olduğuna gönderme yapmaktadır. Cümlenin odağı olan *kullanımdan* ise, cümlede *kalkmıştır*'dan sonraki en önemli, başka bir deyişle en yeni bilgiye göndermede bulunmaktadır. Yazılı dildeki virgül (",") süren ezgiye (↑), nokta (".") ise biten ezgiye (↓) eşdeğerdir ve (17)'deki bu işaretler (16)'daki bazı göndermelere koşuttur. Ancak acaba noktalama işaretleriyle sözlü dildeki kadar zengin bir gönderme içeriği yaratılabilir mi? Böylelikle virgül (",") ile noktalı virgülün (";"), nokta (".") ile üç noktanın ("...") veya iki nokta üst üstenin (": ") benzerlik ve farklılıkları nelerdir? Ayrıca (17)'deki büyük harf tercihleri neye gönderme yapmaktadır? Öyle görünüyor ki Türkiye Türkçesi yazı dilinde tercih edilen büyük harfler, Türkiye toplumunun dil dışı (toplumsal, dinsel, tarihsel vb.) hassasiyetlerine ve tercihlerine olgusal düzeyde bir gönderme içermektedir ve bu bağlamda yazım ve noktalama işaretleri, genel bir gönderme konusunun araçları olarak da değerlendirilmelidir. Ancak noktalama ve yazım tercihlerinin kültürden kültüre değişiklik gösterebileceği veya aynı kültür içinde bile mutlak bir görünümde olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır.[16]

---

[15] Parça ve parçalarüstü sesbirimlerin gösterimi konusunda büyük ölçüde Ömer Demircan'ın Türkçenin Sesdizimi (Der Yayınları, İstanbul 1996) adlı kitabından yararlanılmıştır.

[16] Doğal olarak, Türkçenin tarih boyunca yazımındaki harfler dışındaki farklı işaretlerin farklı göndermeleri olabilir. Ancak Türklerin büyük ve küçük harfler konusunda en ayrımlayıcı olarak kullandıkları alfabeler Latin ve Kiril alfabeleridir. Bunun yanında yazımda büyük harf kullanımı bazı dillerde bilgisel ve kültürel, bazı dillerde olgusal bir içeriğe gönderme yapabilir. Belirtildiği gibi Türkiye Türkçesi yazı dilinde özellikle kişi isimleri büyük harfle yazılmaktadır. Hatta bazı kişi isimlerinin zamirlerinin bile büyük harfle yazılması söz konusu olabilmektedir: Allah'a sığındık. = O'na sığındık. gibi.. Buna karşılık

Dilsel gönderme konusu, iki dil bilim alanında sistemli bir görünümle ele alınmaktadır: metin dil bilimi ve edim bilimi. Metin dil biliminin konuyla bağlantısı, F. Saussure öncesi retorik ve sonrası işlevsel dil bilim çalışmaları bağlamında olmaktadır ve bu çalışmalar, "başarılı" ve "doğru" metin arayışlarından güdülenmiştir. L. Subaşı-Uzun, cümleyi biçimsel dil bilgisinin temel taşı olarak kullanılabilecek kuramsal bir taban; metni ise dildışı etmenlerle kavranabilecek bir iletişim birimi biçiminde görmektedir (1995: 19). Buna göre neyin nasıl iletildiğinin araştırıldığı metin dil bilimi, aynı zamanda neyin neye gönderme yaptığının da araştırıldığı bir alandır. Konunun edim bilimle bağlantısı, bilgi yapısının iletişim bağlamına yani edim bilimsel koşullara göre değişmesinden kaynaklanır. Çünkü insan, dili kullanırken yalnızca bazı dil bilgisel anlamları iletmez; insanın dili kullanırken hep bir şeyler yapıp etmek niyeti de vardır (Huber 2008: 29). Bu "niyetler" yukarıda belirtildiği gibi ya parçalarüstü ses birimler aracılığıyla ya da söz dizimsel yolla[17] ifade edilir; kimi zaman ise hiç dil bilgiselleşmez:

(17) *Pardon, saatiniz var mı?*

cümlesi, genel olarak dinleyicinin saatinin var olup olmadığı bilgisini sorgulamamaktadır; bu cümleyle konuşucu dinleyiciden saati söylemesini istemektedir. Dizimdeki ögelerin yerini değiştirmek veya parçalarüstü ses birimlerde ortaya çıkabilecek farklılık bu "niyet"i değiştirmez. Buna göre, bu ve benzeri "niyetler", yani cümlenin edim bilgisel görünümleri Türkçede, genellikle anlam bilgisel düzlemden çıkarılır ve salt edim işlevli dil bilgisel görünümler azdır. Başka bir deyişle, edim bilimsel bilgi genellikle anlam bilgisel bilginin kodlanışından farklı bir olanakla kodlanmaz. Bu da cümlelerin taşıdıkları bilgiselliğin en az iki (ses bilgisel ve anlam bilgisel) ama daha doğru bir tercihle üç (ses bilgisel, anlam bilgisel ve edim bilimsel) bakış açısıyla ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır ve 20. yüzyılın ilk yarısından başlayarak süregelen bütün işlevsel dil bilim ve edim bilim çalışmaları aynı zamanda dilsel gönderme çalışmalarıdır.[18]

Almancada dizimdeki bütün isimler büyük harfle yazılır ve bu yalnızca dil bilgisel bir bilgiye, yazılanın isim oladuğu bilgisine gönderme yapar.

17 İşsever, örneğin (a) "Ömer okula gitti." cümlesine uygulanan çalkalama (scrambling) işleminden sonra elde edilecek (b)"Okula Ömer gitti." cümlesinin mantıksal anlamının (a)'dan farklı olmadığını, (a) ile (b)'nin aynı önermesel içeriğe sahip olduğunu belirtmektedir. Buna göre, bu farklı dizimler, cümledeki bilgi yapısını değiştirmekte ve farklı edimsel işlevleri yerine getirmektedir (2000: 8-9).

18 Gönderme konusu bilişsel dil bilim alanının da en önemli araştırma konularından biridir. Croft ve Cruse (2004) bilişsel dil bilimdeki genel şematik yaklaşımların bir uzantısı olarak dilsel gönderme konusunu da "imaj şemaları (image schemas)" olarak değerlendirmektedirler. İmaj şemaları soyut olmayan dünyada göstegesi olan göndermeler olarak tanımlanmaktadır ve daha karmaşık ve dil dışı dünya ile bağlanıt kurulan alana ise "eğretileme (metaphor)" demektedirler. Bir bakıma, eğretilemeler (örneğin "Fiziksel gücünü yitiren çöker: Bina çöktü."noktasından "Değerini ve gücünü yitiren çöker: Teori çöktü." aşamasına geçiş) dilsel göndermenin en karmaşık aşamasıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Dilsel göndermeler, bilgi birimlerine uzak-yakın, doğrudan-dolaylı ve bilgisel-olgusal düzeyde yapılan göndermelerdir. Yakın ve doğrudan göndermeler bir metinde ve bu metin içinde yer alan bir dizimde genellikle görünür bir nitelikte dil bilgiselleşirler. Ancak bir şey kendisini temsil ederken kendisinden başka bir şey olmadığını da mantıksal ve sezgisel olarak sunduğu için, uzak ve dolaylı göndermeler ilk izlenim olarak dil bilgiselleşmeyen göndermelerdir. Yine bazı dilsel göndermeler dinleyiciyi (yazılı dilde okuyucuyu) gerçek dünya bilgilerine ulaştırırken, bazı göndermeler olgusal düzeyde kalır. Göndermelerin pek azı nesnel bir bilgi bileşeni olarak her durumda ve koşulda aynı bilgiye gönderme yapar. Göndermeler daha çok sözceleme durumunda konuşucu (yazılı dilde yazan, yazar) ve dinleyicinin bilgi birikimlerine, algılama düzeylerine, iletişimden beklentilerine ve donanımlarına göre öznel bir görünüm sunar. Dilsel gönderme, çok yönlü bir dil araştırma konusu olmakla birlikte (ses bilgisinden, ses bilime, biçim bilgisine, söz dizimine, iletişim bilimine, edim bilime, metin dil bilime, toplum dil bilime, anlam bilime uzanan bir çok yönlülük) aynı zamanda disiplinlerarası (psikolojiden, mantığa, felsefeye, toplum bilime, arkeolojiye, kültür tarihine vb. uzanan bir disiplinlerarasılık) çalışmayı da gerektiren zorlu bir konudur. Çünkü dilsel göndermelerin özelliklerinin tespiti, o dilin bilgi yapısının ortaya konulması, bilgi yapısının ortaya konulması ise dilin bütün işlevsel ve iletişimsel özelliklerinin belirlenmesi anlamına gelmektedir. Böylesine zorlu bir konuda dil araştırmacısı kuramsal çerçevesini nasıl çizmelidir? Başka bir deyişle, uzak veya yakın dolaylı göndermeler, dil bilgiselleşmediği, dizimde dil bilgiselleşmiş bilgi birimlerinden dolaylı olarak anlaşıldığına ve bu bilgiler karmaşık bir dünya bilgisine kapı araladığına göre, dil araştırmacısı dilsel gönderme konusunu nasıl sınırlandırmalıdır? Öte yandan, örneğin bir cümlenin sözce olarak değeri, sözce durumları, anlamsal ve edimsel görünümleri de gönderme konusunu esnek bir hale getirdiğine ve neyin neye gönderme yaptığının her zaman nesnel bir karşılığı olmadığına göre, dilsel göndermelerle ilgili birtakım genel ilkelerin belirlenmesi söz konusu olabilir mi? Daha da zoru, insan dilinin bilgi birimlerinin aktarılmasında devreye giren özerk bir yapısı var mıdır yoksa herşey dil bilgisiyle ve dil bilgisine göre mi gerçekleşir? Bir dil araştırmacısının görevi, dili elbette her boyutuyla betimleyebilmektir. Ancak bu dil araştırmacısının, dilin büyük ölçüde herkesçe aynı biçimde alımlanan ve nesnel bir görünüm sunan özerk bir bilgi yapısı olup olmadığı sorunsalını tek başına çözmesi de beklenemez. Çünkü dilsel göndermeler zihnin ön yüzü olan dil bilgisiyle ilgili olduğu kadar arka yüzüyle de ilgili görünmektedir. Böylelikle, zihinsel etkinlikleri, uzak veya yakın dolaylı göndermelerde bulunulan karmaşık ve neredeyse sonsuz dünya bilgilerini betimleme çabası, dil araştırmacısının sık sık başka kimliklere bürünmesine (felsefeci, psikolog, mantıkçı vb.), sık sık başka disiplinlere kaymasına neden olacaktır. Her ne kadar N. Chomsky, dil araştırma-

cısının dili betimleme sürecinde kendini sık sık başka alanlarda bulmasından tedirgin olmaması ve yaptığı işten kuşku duymaması gerektiğini söylese de (2001: 46), dil araştırmacısı kendisini daha anlaşılır, pratik ve sınırlandırıcı betimlemeler yapmak zorunda hisseder. Bu zorunluluk, dili salt biçimsel görünümüyle betimlemeye çalışan, cümlenin anlamını cümleyle sınırlı gören ve daha da tehlikelisi, cümlenin anlamının içerdiği sözcüklerin anlamlarının toplamından ibaret gören bakış açıları için bir çaresizliğe dönüşür. O halde, bütün karmaşıklığıyla dilin ta kendisini veren gönderme konusunu da belli sınırlılıklar içinde ve dizimdeki dil bilgiselleşmiş bilgi birimlerinin gönderimde bulunduğu bilgiler bağlamında ele almak söz konusu çaresizliğin değil –şimdilik- zorunluluğun bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ancak konuyu bu sınırlılıklar bağlamında ele alırken bile bizi bekleyen bazı güçlükler vardır. Öncelikle bu konunun dünyada nasıl ele alındığını belirleyebilmek ve yapılan çalışmalardan olabildiğince yararlanmak gerekir. Türkoloji alanında bu güçlüklerin ilki, şimdilerde iyice küresel bir görünüm alan İngilizceyi üretici bir biçimde kullanamamamız ve dünyada genel olarak bu dilde yapılan yayınları izleyememizdir. Bu güçlük genel olarak bütün dil konuları için geçerliyken, dilsel gönderme söz konusu olduğunda çok daha belirgin bir hal almaktadır. İkinci güçlük, dilsel gönderme konusunu bu genel başlıkla ele alan çalışmaların dünya ölçeğinde de az oluşudur. Dünyada da konu genel olarak ve haklı bir çaresizlikle parçalara ayrılarak ve farklı alandan araştırmacılarca (psikolog, toplum bilimci, arkeolog, mantıkçı vb.) incelenmektedir: iletişim bilimi, retorik, metin dil bilim, edim bilim, dilin işlevleri, dilin gelişimi, zihin çalışmaları, insanın evrimi gibi büyük çalışma alanlarıyla, eksilti, eşdizimlilik, eşdeğerlik, eğretileme (metaphor), düzdeğişmece (metonymy), söz sanatları, vurgu-ezgi vb. daha dar çalışma konuları. Buna göre, bir cümlenin edimsel görünümleri bir yana, yalnız anlam bilgisel görünümleri için bile ardıl veya öndül biçim birimlerin ve söz dizimsel ögelerin, yani dil bilgiselleşmiş bilgi birimlerinin gönderim özelliklerini incelemek gerekmektedir. Belirtildiği gibi, bir metin içindeki cümlelerin dolaylı göndermelerinin de bir yapısı olduğu muhakkaktır. Ancak, betimlenmesi en güç bu yapıyı betimleme çabalarının azlığı, henüz betimlenmesi görece daha az güç olan doğrudan göndermelerin bile yeterince incelenmemesinden kaynaklanmaktadır. Dil araştırmacısı, söz dizimi, zamirler vb. sözcük sınıfları, vurgu-ezgi gibi konuları ele alırken bunların dilsel göndermenin önemli yapı bileşenleri olduğunu dikkate almalıdır. Ayrıca sıralanan konulara, bunların daha büyük bir birimin (zihnin) uzantıları olduğu düşüncesini gözden uzak tutmadan yaklaşmalıdır.

Öte yandan, uzak-yakın, doğrudan-dolaylı ve bilgisel-olgusal düzeyde yapılan ve dil bilgiselleşmiş veya dil bilgiselleşmemiş göndermeler, dar anlamıyla *dil*in yani doğal insan dilinin söz dizimi içinde ortaya çıkan *bildirişim*in konusu olarak ele alınmalıdır. İletişim biliminin diğer dildışı *iletişme* olanakları (örneğin seslerle: kapı zilinin çalması gibi, simgelerle: geçiş yolunu gösteren oklar

gibi, renklerle: trafikte durulması gerektiğini bildiren kırmızı trafik lambaları gibi, jestlerle: susulması gerektiğinde işaret parmağının dudaklara değdirilmesi gibi, mimiklerle: bir işin yapılmaması istendiğinde kaşların kaldırılması gibi, davranışlarla: bir insanın bir yere girerken kendi nezaketine bilinçli veya bilinçsiz bir gönderme yaparak o yerin kapısını çalması gibi) dil araştırmacısının birinci dereceden araştırma konuları değildir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, dildışı göndermelerden diliçi göndermelere dek uzanan gönderme konusunun bir bütün olarak ele alınması, araştırmacıya sonsuz ve sınırsız bir alan sunar ve bu alan insanın ontolojik serüveni denli karmaşık ve zengindir.

KAYNAKÇA

CHOMSKY, Noam (2001), *Dil ve Zihin*, (Çev.: Ahmet KOCAMAN), Genişletilmiş Baskı Ayraç Yayınevi, Ankara.

CORBALLİS, Michael C. (2002), "Did language evolve from manual gestures?", *The Transition To Language: Studies İn The Evolution Of Language*, (Yay.: Alison WRAY), Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford.

COŞKUN, Volkan (2000), "Türkiye Türkçesinde vurgu, ton, ezgi", *Türk Dili* S. 584, ss. 126-130.

COŞKUN, Volkan (2009), "Ana dili eğitiminde parçalarüstü birimlerin önemi ve teknoloji destekli olarak kavratılması", *Bilig* S. 48, ss. 41-52.

CROFT, William – CRUSE, D.Alan (2004), *Cognitive Linguistics*, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge.

DEMİRCAN, Ömer (1996), *Türkçenin Sesdizimi*, Der Yayınları, İstanbul.

DEMİRCAN, Ömer (1996), *Türkçenin Sesdizimi*, Der Yayınları, İstanbul.

EKER, Süer (2007), "Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri", *İlmî Araştırmalar* S. 24, ss. 23- 42.

ERDEM, Mevlüt (2005), "Zamirler anlamlı kelimeler midir yoksa görevli kelimeler mi", *Türk Dili* S. 641, ss. 444-449.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1990), "Türkçe'nin morfo-sentaktik yapısının fonolojisine etkileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi* S. 3, ss. 1- 7.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1980), "Türkçe'nin fonemler düzeni ve bu fonemler düzeninin işleyişi", *Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* S. 12, ss. 3- 29.

HENGİRMEN, Mehmet (1999), *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin yayınevi, Ankara.

HUBER, Emel (2008), *Dilbilime Giriş*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

İŞSEVER, Selçuk (2000), *Türkçede Bilgi Yapısı* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı, Ankara.

NOBLE, William – DAVIDSON, Iain (1996), *Human Evolution, Language And Mind: A Psychological And Archeological Inquiry*, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge.

OZİL, Şeyda-Canan Şenöz (1996), "Türkçede 'bu', 'şu' sözcükleri", *10. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, ss. 27-39.

ÖNER, Özgür (2007), *Türkiye Türkçesi Yazın Dilinde İşaret Zamirlerinin Kullanım Özellikleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

ÖZMEN, Mehmet (2010), "Eksik olan dil bilgisi terimlerimiz üzerine", *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara, ss. 351-368.

SUBAŞI- UZUN, Leylâ (1995), *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel İncelemesi*, Simurg Yayınları, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 7, İstanbul.

TOMASELLO, Michael (2008), *Origins Of Human Communication,* MIT Yayınları, Cambridge.

VARDAR, Berke (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü,* 2. Baskı ABC Kitabevi, İstanbul.

WİTTGENSTEİN, Ludwig (2001), *Tractatus Logico-Philosophicus,* (Çev.: Oruç ARUOBA), Yapı Kredi Yayınları, Cogito: 45, İstanbul.

İsveççe-Türkçe Akrabalığına Dair Bir Mektup

M. Kayahan ÖZGÜL*

Türk dilinin şeceresinde Finler akrabadan görünür de İsveçlilerin adından bile bahsedilmez. Oysa, İsveç'in ilk sahipleri Finlerdir ve İsveççe de Fin dili ile pekçok bakımdan ortaklıklar göstermektedir. İsveç tarihine dair ilk araştırmalar Nors mitologyasına dayandırılarak yapılırken, Türklerle hısım olduğunu şimdikinden çok daha rahat bir dille ifade eden âlimler vardı. Bilhassa Oden'in Asya'daki Tyrklan/ Turkland'dan (Türkistan) göçen *"Asiemaen Tirkiar"*ın (Asyalı Türklerin) lideri olduğunu hemen her tarihçi ısrarla belirtirdi. Bugün ise, İsveççe bir yana, Fince'nin bile Türk dili ile yakınlığı hayli tartışmalı görünüyor. Eskiden beri Fin-Ugur kolundan gelen diller arasında İsveççe anılmazken, şimdi gitgide Türkçe ile Fince arasındaki bağlantının da koparılmakta olduğu farkediliyor.

SVEN LAGERBRING.

XVIII. asrın İsveç'inde, Lund Üniversitesi'nin rektörü ve tarih profesörü olan Sven Lagervring bile (1707-1787) **Bref till Ihre om Svenska och Turkiska Språkens likhet** (1764) kitabında[1] ve **Svea Rikes Histoira**sının ilk cildinde (1769) İsveç-Türk ğını, dil benzerliklerini anlatılıyordu. XIX. asır ken, aynı görevi Gustaf Noring (1861-1937) üstlendi. Henuz onyedi yaşında iken İstanbul'a gelen Noring, Münif Paşa'nın himayesine girdi; ardından da 1884'te müslüman olarak Ali Nuri (Dilmeç) adını aldı. Yine paşanın tavassutuyle Tunuslu Mahmud (bin Ayyâd) Paşa'nın kızı Hayriye Hanım'la evlendi[2]. Dilmeç, 1930'da **Cumhuriyet Gazetesi**'nin Fransızca nüshası olan **La Rèpublique**'te yayımlanan bir yazısında, Lagerbring'in kitabını İstanbul'daki dostlarına gösterdiğini, fakat Münif Paşa'dan başka değerini anlayanın çıkmadığını söylüyordu. Aynı cümleler kendisi

Şekil 1 Gustav Noring

---

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi.

1 Abdullah Gürgün tarafından **İsveççenin Türkçe İle Benzerlikleri** adıyle tercüme edilmiştir (İst., 2008, Kaynak y.).

2 Abdurrahman Âdil Eren, *"Übeydullah Ve Hatıralarım"*, **Yarım Ay Mec.**, Nu. 62, 1 Eylûl 1937.